

Юрченко В. М.

ВИВЧЕННЯ СВІДОМОСТІ ЛЮДИНИ ЯК ПРЕДМЕТ МЕТАПСИХОЛОГІЇ

У статті аналізується концепція свідомості як предмета метапсихології, яка створює методологічну базу розгляду її духовної природи. На основі порівняльного аналізу філософського, психологічного, християнського підходів до розуміння “духа”, “душі” і “тіла” та нейрофізіологічних даних підтверджується висновок про духовну природу людської свідомості.

В статье анализируется концепция сознания как предмета метапсихологии, которая создает методологическую базу рассмотрения его духовной природы. На основе сравнительного анализа философского, психологического и христианского подходов к пониманию “духа”, “души” и “тела”, нейрофизиологических данных подтверждается вывод о духовной природе человеческого сознания.

The article contains the analysis of the conception of human consciousness as the subject of metapsychology, which creates methodological basis to consider its spiritual nature.

Психологічна природа людської свідомості та самосвідомості продовжує залишатись найбільш важливою, складною та таємничою психологічною проблемою, від розв'язання якої значною мірою залежить прогрес у подальшому розвитку всієї психологічної науки. Так, ще Л.С. Виготський (8) застерігав про такі негативні наслідки для формування наукової психології ігнорування цієї проблеми, як закриття доступу: до дослідження складних форм людської поведінки та їх внутрішнього забезпечення; до пояснення принципової різниці між психічною діяльністю людини та тварини; до виходу з зачарованого кола біологізму в поясненні людської поведінки тощо. Окреслюючи актуальні і зараз напрямки

вивчення проблеми свідомості на перспективу, Виготський писав: "Нетрудно понять, что сознание не приходится рассматривать биологически, физиологически и психологически как второй ряд явлений. Ему должно быть найдено место и истолкование в одном ряду явлений со всеми реакциями организма. ... основные вопросы, связанные с сознанием, – проблема сохранения энергии, самосознание, психологическая природа познания чужих сознаний, сознательность трёх основных сфер эмпирической психологии (мышления, чувства и воли), понятие бессознательного, эволюция сознания, тождество и единство его" (8,с.83).

В іншій своїй роботі Л.С.Виготський (9), по-перше, аналізує основні уявлення про свідомість у класичній психології (1. Ясперс: свідомість – простір, сцена, на якій розігрується драма, позбавлена будь-якої якісної характеристики; Е. Гуссерль, В. Дільтей: наука про свідомість – наука про ідеальні відношення; 2. Свідомість – деяка загальна якість усіх психологічних процесів, яка не береться до уваги) і, по-друге, викладає власну об'ємну гіпотезу свідомості у вигляді таких постулатів: 1) свідомість – цілісна; 2) свідомість – це динамічний зв'язок діяльностей; 3) свідомість має смислову будову відношень до зовнішнього світу; 4) мова – корелят свідомості, а не мислення; 5) свідомість має системну будову.

Як бачимо, Виготський дуже добре усвідомлював складність та системність природи людської свідомості, поставив надзвичайно глибокі та актуальні завдання її подальшого психологічного вивчення. І хоч він не виділив, через зрозумілі причини, окремо напрямку вивчення надприродності свідомості, але його необхідність, безумовно, проглядає в його баченні цієї проблеми. У цьому зв'язку великий інтерес викликає сучасна концепція свідомості як предмета метапсихології М. Л. Мусхелішвілі та Ю. О. Шрейдера (10), яка, на наш погляд, відкриває нові підходи до розуміння духовної суті людської особистості. Згідно з цією концепцією людську свідомість слід розглядати як надприродний феномен, який хоч і неукорінений у природному бутті людини, але постійно реалізується в результаті особистісних інтенцій в кожному вчинку особистості через актуалізацію її духовної потенції в акт усвідомлення. Звідси феномен свідо-

мості, на думку авторів, принципово не може редукуватися до сукупності душевно-тілесних станів та реакцій людини і вивчатися тільки у рамках психології, яка досліджує людське душевне життя в його закономірних зв'язках з тілесним і встановлює ті чи інші психічні детермінанти людської поведінки. Людину, з її природними властивостями (відчуття, емоції, інтелект тощо), вони розглядають як сценічний майданчик, де розгортається драма людської свідомості (самосвідомості), головний конфлікт якої полягає у протиборстві між прагненням реалізувати себе у повноті людської духовної особистості та страхом втратити опору в звичних природних та соціальних стереотипах, гарантуючих комфорт звичного існування.

Оскільки смисл цієї драми знаходиться за межами психології, автори концепції усі дослідження свідомості зараховують до предмета метапсихології, подібно до того, як вивчення глибинних властивостей буття, які визначають умови існування і пізнання природи, належать не до фізики, а до метафізики. При цьому вони підкреслюють, що метапсихологія, не заперечуючи психологію, виступає важливим контекстом її розвитку, без якого остання неминуче редукується до психофізіології, до дослідження стимулів, реакцій та детермінацій. Тобто заперечення духу як особливої сфери справді тягне за собою редукацію душі (свідомості та самосвідомості) до її тілесних зв'язків та проявів. Але для чіткої диференціації духовної природи людської свідомості необхідне уточнення вихідних понять “дух” та “душа”.

Енциклопедичний словник (2) справедливо стверджує, що поняття “дух” є одним з найзагальніших та найстаріших філософських понять (в античній філософії “дух”- пневма, нус, логос) для визначення ідеального, неречовинного початку, на відміну від матеріального, природного. Тобто, факт об'єктивного існування духу є, згідно з цим визначенням, філософськи загально визнаним, але в матеріалістичній філософії, як відомо, його вважають похідним від матерії, “найвищим цвітом матерії” за Ф.Енгельсом. В усіх же ідеалістичних філософських вченнях, навпаки, дух виступає самостійним, незалежним від матерії або поняттям (панлогізм), або субстанцією (пантеїзм), або особистістю (теїзм, персоналізм).

Що стосується психологічних уявлень про природу людського духу та його “стосунки” з людською душею, то слід відзначити, що і в їх формуванні простежується головне розмежування між матеріалістично-світською та ідеалістично-релігійною точками зору, яке почалося ще за часів філософської психології. Так, античні філософи-матеріалісти вважали, що людський дух є найбільш розумною, розлитою по всьому тілі людини частиною його душі, яка виконує теоретичну пізнавальну діяльність. Для Аристотеля, наприклад, вищою формою діяльності людського духу виступало мислення про мислення.

Філософи-матеріалісти XVII – XVIII ст. звужують уявлення про психологічну природу людського духу до комбінації відчуттів, тобто до різновиду психічного чуттєвого пізнання. Представники діалектичного матеріалізму, який вважався єдиною методологічною основою радянської психології, хоч і відходять від такого вузького тлумачення, стверджуючи, що дух у широкому психологічному розумінні є свідомість, а в вузькому – мислення (1), але, знов-таки, не визнають можливість його незалежного від тіла існування, тобто отожднюють із психікою (душею). Звідси можна зробити висновок, що, згідно з діалектико-матеріалістичною точкою зору, людський дух (те ж саме душа, психіка, свідомість) – це нерозривна з матеріальним субстратом (мозком), сформована в процесі життя психологічна властивість людини, що забезпечує, перш за все, її пізнавальну діяльність. При цьому слід відзначити, що в жодному сучасному вітчизняному психологічному словнику не міститься тлумачення поняття “дух”.

Цілком зрозуміло, що з такого аморфного, нівелюючого специфіку явища діалектико-матеріалістичного тлумачення поняття про людський дух та його співвідношення з поняттям про психіку (душу) могли народитися такі ж самі нечіткі, взаємоперекриваючі психологічні поняття про людську духовність та душевність. Так, у психологічному словнику (4) дається визначення духовності людини як такої її специфічної риси, яка виявляється в багатстві її духовного світу: ерудиції, розвинутих інтелектуальних і емоційних запитах, моральності.

Таким чином, згідно з цим визначенням, духовна людина є людиною ерудованою, інтелектуальною, доброю, висо-

коморальною. Але в цьому ж словнику дається майже таке саме за змістом тлумачення поняття про душевну людину як людину моральну, щирі і відкриту до людей. Цей майже повний збіг якостей (за винятком інтелектуальних) духовної і душевної людини, безумовно, змушує ставити під сумнів необхідність існування двох майже ідентичних понять замість одного. Але тут постає питання, яким з двох воно повинно бути.

В іншому психологічному словнику (3) також дається досить заплутане визначення “духовності” як об’єднуючого дві фундаментальні потреби в системі мотивів людини поняття. Йдеться про потребу в пізнанні та потребу жити і діяти для інших. Але зразу після цього визначення подається уточнення, що насправді ж під “духовністю” слід розуміти переважно першу з вищезгаданих потреб, а під “душевністю” – другу.

Звідси стає можливим, на наш погляд, парадоксальний висновок, що духовна людина “замислюється над питанням про суть та призначення людського життя, навколишнього світу тощо, безкорисливо займається пізнавальною діяльністю для одержання задоволення від цього процесу” і може при цьому бути егоїстичною, аморальною. У той же час душевна людина є “доброю, альтруїстичною, тобто високоморальною”, але обов’язково байдужою до інтелектуальної діяльності. Таким чином, і в цьому випадку має місце суперечність, породжена матеріалістичним тлумаченням таких понять, як “дух”, “душа”, “духовність”, “душевність”.

Ідеалістична філософія принципово по-іншому розглядає питання первинної і незалежної від матерії (тіла), тобто трансцендентної, природи людського духу та його співвідношення з людською душею, хоча і тут, як нам здається, не має повної ясності і чіткості. Так, наприклад, за Гегелем, душа – досить низький, чуттєвий прояв людського духу, який, у свою чергу, проявляється як єдність свідомості та самосвідомості, що реалізується розумом у пізнавальній діяльності, спрямованій, насамперед, на самопізнання. Таким чином, у рамках ідеалістичної філософії вимальовується більш логічне розуміння духовної людини, як людини, що, перш за все, пізнає Дух.

Але слід зауважити, що ця дещо формалізована логіч-

ність ідеалістичного розуміння духовності людини має, безумовно, своє коріння в найбільш повному біблійному її тлумаченні. Е. Нюстрем (5) зауважує, що більш уважне вивчення Біблії виявляє, по-перше, не менше ніж п'ять значень поняття “дух” і, по-друге, суттєву його відмінність від поняття “душа”. Під душею в Біблії частіше всього розуміється сама особистість, а “дух” – це та внутрішня надприродна глибина істоти, в яку проникає душа.

Таким чином, як узагальнює О. Мень (6), християнська антропологія визнає в людині три рівні існування, які відповідають трьом головним аспектам пізнання і потрібній структурі реальності. Перший, найбільш пов'язаний з навколишньою природою рівень – тіло; другий, проміжний – душа або психіка; третій, найбільш глибокий – дух. Саме дух створює людське “Я” і ті найвищі властивості його свідомості, в яких відзеркалюються “образ та подоба Божії”. Тобто перші два виміри є спільними для людини та інших живих істот, а духом володіє лише вона одна.

З усього вищевикладеного зрозуміло, що в людині співіснує природне та духовне, які якимось чином взаємодіють між собою. Пояснення принципу цієї взаємодії з точки зору матеріалізму, який не визнає трансцендентності ідеального взагалі і духовного в людині зокрема, відоме. При цьому сучасна нейрофізіологія вважає, що зв'язок “свідомість-мозок” працює у двох напрямках: від мозку до свідомості в тій же мірі, що і навпаки, через вольові акти. Так, Ч. Екклс, видатний учень Ч. Шеррінгтона, користуючись своєю унікальною дуже тонкою методикою вивчення роботи нервових клітин, довів високу мозкову чутливість та здатність сприймати вплив духу (свідомості), який може існувати незалежно від мозку. Таким чином, не можна не погодитись із висновком (О. Мень, Н. Бехтерева та ін.), що вірогідна мета еволюції мозку – ускладнення до такого рівня, на якому він міг би стати “провідником” духу, духовного життя людини. При цьому треба відзначити, що якщо тіло людини (повністю), а її психіка (частково) можуть вивчатися природничими методами, то людський дух (свідомість) пізнається переважно шляхом інтуїції та самопізнання.

Узагальнюючи наведені дані, можна стверджувати, що психологічно в найбільш загальному вигляді людський дух

реалізує себе через всю психіку людини, тобто через її особистість (“Я”) у взаємодії з іншими особистостями. Найбільш виразно він реалізує себе через розум людини, який набагато складніший, об’ємніший, ніж людське мислення як його обов’язкова складова. З одного боку, думка людини зливається з підсвідомістю (вона є і в тварин у вигляді інстинктів), а з другого – з глибинами буття Духу. Саме тут, на думку О.Меня (6), з якою не можна не погодитись, знаходяться витoki найвищої інтуїції, таємничих містичних здібностей людського духу, саме тут знаходиться трансцендентний суб’єкт (“Я”) людини.

Література

1. Философский словарь. – М., 1975.
2. Энциклопедический словарь. – М., 1988.
3. Психология. Словарь. – М., 1990.
4. Психологічний словник. – Київ: “Вища школа”, 1982.
5. Нюстрем Э. Библиейский словарь. – С-П., 1995.
6. Мень А. И История религии. – В 7 т. – М., 1992.
7. Бердяев Н. А. Самопознание. – М., 1991.
8. Выготский Л. С. Сознание как проблема психологии поведения. Собрание сочинений в шести томах. – М., 1982. – Том 1. – С. 78.
9. Выготский Л. С. Проблема сознания. Собрание сочинений в шести томах. – М., 1982. – Том 1. – С. 156.
10. Мухелишвили Н. Л., Шрейдер Ю. А. Сознание как предмет метапсихологии // Системные исследования. Ежегодник 1989-90. – М., 1991. – С. 190.